

Zdeněk Jindra

KAROLINUM

Střední Evropa ve zbrani 1815–1914

Sto let rozvoje moderního
zbrojního průmyslu v císařském
Rakousku, v českých zemích
a v Prusku-Německu

Střední Evropa ve zbrani 1815–1914

Sto let rozvoje moderního zbrojního průmyslu v císařském Rakousku,
v českých zemích a v Prusku-Německu

Zdeněk Jindra

Recenzenti:

prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

PhDr. Jaroslav Láník, CSc.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba PROXIMA TISK, s.r.o.

První vydání

© Univerzita Karlova, 2021

© Zdeněk Jindra, 2021

Na obálce: Arsenal Wien, 1855

Zdroj: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington D.C.

978-80-246-4745-6

978-80-246-4782-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	9
PRVNÍ ČÁST	11
O zbrojní technice a výrobě v moderní době	12
Pojem a náplň zbrojního průmyslu	12
Zvláštní rysy zbrojní výroby	16
Exkluzivita privátní výroby zbraní v cenách a ziscích	23
Úzké propojení zbrojního průmyslu a bankovního kapitálu	37
Export zbraní a jeho diplomatická podpora	42
DRUHÁ ČÁST	49
Průmyslová revoluce a převrat v technice a výrobě palných zbraní	50
Prvořadý vliv průmyslové (technicko-výrobní) revoluce	50
Vyvinutí kovoobráběcích strojů a jejich průkopníci	55
Prosazení „amerického principu“ ve výrobě ručních palných zbraní	56
Technický převrat v konstrukci ručních palných zbraní	62
Zahájení tovární velkovýroby ručních palných zbraní	63
Technický převrat v dělostřelectvu	69
Průkopníci nové dělostřelecké techniky	70
Britská cesta k rýhované zadovce a dočasný návrat k předovce	73
Prusko na cestě k modernímu dělu	74
Převratné změny ve vývoji zbrojní techniky od osmdesátých let	80
Fenomén „spinn-off“	86

TŘETÍ ČÁST

91

Zbrojní průmysl v císařském Rakousku a v českých zemích od průmyslové revoluce do roku 1914	92
Výchozí pozice zbrojní výroby v první polovině 19. století	92
Počátky výroby palných zbraní v alpských zemích Rakouska	102
Zrození privátní puškárny ÖWFG ve Steyru	116
Přeměna Werndlovy puškárny v akciovou společnost	123
Technické proměny ve výrobě dělostřeleckých zbraní	128
Pušky technicky nové generace	142
Převratné změny v dělostřelecké technice a výrobě	153
Zavedení výroby lodních pancéřových desek ve Vítkovicích v devadesátých letech 19. století	170
Zaostávání ve výzbroji polního dělostřelectva	187
Přesun zbrojení na moře – šance pro Škodovku, Vítkovice a loděnice na Jadranu	198
Muniční výroba	221
Škoda a Krupp mezi konkurencí a spoluprací	243
Počátky motorizace v útvarech c. a k. armády	251
Počátky leteckého průmyslu	261
Rakousko-uherské zbraně jako vývozní artikl	267
Zbrojní vývoz za podpory firemních obchodních zástupců a diplomatů	286
ČTVRTÁ ČÁST	313
Rozmach zbrojní výroby v Prusku a v Německé říši	314
Podmínky pro rozvoj zbrojního průmyslu ve sjednoceném Německu	314
Státní vojenské dílny	325
Státní královské puškárny	332
Státní technické ústavy dělostřelectva	341
Rozmach soukromovlastnických zbrojovek	344
Zvláštnosti soukromovlastnické zbrojní výroby	347
Staré a nové privátní puškárny	362
Nevídaný vzestup firmy Loewe	381
Proniknutí soukromého kapitálu do výroby munice a střelného prachu	387
Rozvoj válečných loděnic	392
Nástup nové dělostřelecké techniky a její průkopníci Krupp, Gruson a Ehrhardt	408
Podnikatelsky zvláště přitažlivý obor – zbrojení na moři	423
Nové obory zbrojního průmyslu – auta a letadla	434
Exportní zájmy německých zbrojovek	436
Resumé	456
Resümee	459
Summary	462

Seznam použitých pramenů a literatury	465
Manuskripta	465
Archivy	465
Literatura	466
Seznam zkratk	477
Seznam tabulek, schémat a grafů	478
Rejstřík osob	481
Rejstřík firem a institucí	484

ÚVOD

Pro čtenáře bude snad zajímavé vědět, jak se tato kniha zrodila. I když jsem se začal zabývat problematikou zbrojního průmyslu už v šedesátých letech, brzy po studiu historie na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, nepojal jsem toto téma hned do nejbližších plánů svého badatelského výzkumu. A neměl jsem ji v plánu ani v dlouhodobém horizontu. Zrodila se až na vrcholku mého profesního života, dozrála takřkajíc teprve na vyšší úrovni mého historického poznání a životního pochopení. Vznikla téměř bezděčně jako vedlejší, přesněji následný produkt jiných dvou badatelských záměrů a profesních aktivit. Nejprve při sběru materiálu k dějinám Kruppovy „kovárny zbrani“ v 19. a 20. století, jež jsem publikoval zčásti česky, zčásti v německém překladu mezi lety 1986 a 2013.¹ Druhým podnětem pro mě byly speciální přednášky o dějinách zbrojního průmyslu v habsburské monarchii a v Prusku-Německu, jež jsem s velkým zaujetím konal na Filozofické fakultě Karlovy univerzity na prahu 21. století.

Pro historika hospodářských dějin představuje téma zbrojního průmyslu neobyčejně přitažlivý a vděčný badatelský problém. Nepochybně to platí už jen z toho důvodu, že je to téma, jež patří v naší a stejně tak v cizí historiografii dodnes k nejméně probádaným otázkám. Příčina ne-

1 Zdeněk Jindra, *Der Rüstungskonzern Fried. Krupp AG 1914–1918. Die Kriegsmateriallieferungen für das deutsche Heer und die deutsche Marine*, Praha, Univerzita Karlova 1986; též, *Když Krupp byl „dělovým králem“... Fa Fried. Krupp/Eszen od založení ocelárny po rozšíření ve zbrojovku a koncern (1811 – počátek 90. let 19. století)*, Praha, Karolinum 2009; též, *Der Bahnbrecher des Stahl- und Eisenbahnzeitalters. Die Firma Fried. Krupp/Eszen von der Gründung der Gussstahlfabrik bis zum „Nationalwerk“ und weltbekanntem Kanonenlieferanten (1811 bis Anfang der 90er Jahre des 19. Jahrhunderts)*, Stuttgart, F. Steiner Verlag 2013.

tkví v tom, že by historikové jevíli o toto téma malý zájem. Daleko spíše jim stála a nadále stojí v cestě jiná zábrana: na jedné straně pramalá dostupnost původních spisových aktů státních a soukromovlastnických zbrojních firem, na druhé straně těmito firmami a také státními orgány úzkostlivě střežená tajemství o produkci a obchodu s choulostivým artiklem, jaký v životě společnosti a států představují zbraně.

O tom, jak jsem se postupně a s jistými potížemi jako cizinec (navíc ze sovětského bloku) dopídlil k materiálům závodního a rodinného archivu firmy Fried. Krupp v essenské vile „Hügel“, bych mohl hodně vyprávět. Vděčím za tuto možnost v první řadě Nadaci Alexandra von Humboldta, jež mi od ledna 1968 do podzimu 1969 poskytla stipendium k dlouhodobému a intenzivnímu studiu v knihovnách a archivech Spolkové republiky Německo. Využil jsem toho především k soustavnému studiu v Historickém archivu Kruppa v Essenu a v Archivu zahraničního úřadu (ministerstva), tehdy v Bonnu, nyní v Berlíně. Tyto archivy patří k nejzachovalejším a vzorně vedeným. Mnoho času jsem rovněž strávil hledáním roztroušených a namnoze pouze dílčích údajů o výrobě a odbytu palných zbraní v německých knihovnách. O tom, co jsem v tomto ohledu stačil v průběhu let shromáždit, vydá koneckonců svědectví též moje archivovaná písemná pozůstalost, neboť k mé nemalé lítosti jsem mnoho výpisků a dokladů za svého života nestihl řádně interpretovat a v úplnosti publikačně vytěžít. Pro příštího historika-zájemce o problematiku zbrojního průmyslu a obchodu může být tento materiál vítaným a ulehčujícím fundusem v žádoucím bádání o tomto historickém jevu a zvláštní branži průmyslové výroby.

Předloženou práci jsem rozdělil do několika přehledných částí. Dvě z nich jsou hlavní, jedna pojednává o vývoji továrního zbrojního průmyslu v rakouském mocnářství, druhá líčí jeho rozmach v sousedním Prusku a císařském Německu, obojí od první poloviny 19. století do vypuknutí první světové války. Výklad těchto partií jsem soustředil do třetí a čtvrté části práce. Uvnitř částí postupuji ve výkladu látky chronologicky a věcně. Oběma částem předesílám povšechný výklad o technice a významných zvláštlostech zbrojní výroby, jakož i pojednání o tajnostech obchodování se zbraněmi.

*Nučice, Praha-západ, léto 2019
prof. Zdeněk Jindra*

PRVNÍ ČÁST

O ZBROJNÍ TECHNICE A VÝROBĚ V MODERNÍ DOBĚ

Pojem a náplň zbrojního průmyslu

První badatelská otázka, kterou si položí každý, kdo nalezne odvahu a vytrvalost hlouběji se ponořit do studia speciálního historického tématu o vývoji zbrojního průmyslu, je spjata s problémem jeho exaktní definice: Co vlastně rozumíme pod pojmem zbrojní průmysl? A jaké je jeho postavení v ekonomice moderní doby?

Kdybychom se měli řídit prostou skutečností, že podle moderních měřítek závisí úroveň vojenských sil z velké části na rozvoji výrobních prostředků v dotyčném státu, obecně vzato na jeho ekonomickém potenciálu, museli bychom zahrnout do zbrojní ekonomiky prakticky každou hospodářskou činnost a vzít v potaz vícero faktorů – materiálové a lidské zdroje země, výrobní kapacitu veškerého průmyslu, vyspělost a soběstačnost zemědělské výroby, stupeň závislosti na zahraničním obchodu, stav dopravní sítě a státních financí a v neposlední řadě také úroveň vědy a techniky daného státu. Komplexní působení těchto faktorů na vojenství vzrostlo zejména od 19. století, jakmile se pod vlivem buržoazních revolucí, po převratu v průmyslu a dopravě a souběžně s populační explozí dostavil taktéž převrat ve vojenství, provázený pronikavým rozmnožením ozbrojených sil, nebývalým zdokonalením vojenské techniky a následně též hromadnou strojní velkovýrobou ničivých zbraní.

V předvečer první světové války dospěl tento vývoj až tak daleko, že se armáda stala hlavním mocenským nástrojem státu, přičemž byla zbrojením dotčena tak či onak, v menší nebo větší míře všechna hospodářská odvětví. Komplikovanost této situace si dobře uvědomil Matthias

Erzberger, poslanec říšského sněmu a vedoucí představitel katolické strany centra v Německu, když krátce před vypuknutím světové války při rozboru vojenských výdajů Německé říše napsal: „Při slově zbrojní průmysl se nám obecně vybaví velké továrny na děla a pancéřové desky (Krupp, Dillinger Hütte), jakož i továrny na pušky a střelný prach. Tento rámec je však třeba posunout mnohem dále. Dnes existuje stěží jediný průmyslový odvětví, jež by nemuselo být přibráno ke zbrojním dodávkám; to platí jmenovitě o elektropřůmyslu, stavebních podnicích, textilním průmyslu, kožedělném průmyslu, veškerém lodářství, uhlí, oleji, chemickém průmyslu, sanitních materiálech atd. Množství v těchto průmyslech činného zbrojního kapitálu se nedá přesně zjistit, už také z toho důvodu, že všechny tyto firmy zhotovují rovněž mírový materiál... Neexistuje jediná (soukromá – Z. J.) firma, která žije toliko z armády a loďstva.“²

Z tohoto příléhavého vyjádření můžeme vyvodit hned na začátku našeho pojednání dva hlavní vývojové rysy zbrojního průmyslu:

- 1) souběžně s převratem ve vojenství se proměňovala rovněž struktura tovární výroby vojenských zbraní,
- 2) v průběhu doby přibývající rozmanitost zbrojní výroby, zasahující do vícero odvětví, znemožňuje chápat zbrojní průmysl jako svébytné, v úředních statistických výkazech samostatně vystupující výrobní odvětví.

Máme-li se za těchto okolností dobrat nějakého exaktního badatelského výsledku, musíme vymezit zbrojní průmysl jiným způsobem. Nejlépe když vyjdeme z širšího pojmu *vojenský materiál*. Podle české vojenské terminologie, shrnuté v zákonu č. 219/1999 Sb., se skládá vojenský materiál z vojenské výstroje (oděv, prádlo, obuv a jiná výbava vojáka k výkonu vojenské služby), z vojenské výzbroje (zbraně, zbraňové systémy, munice), z vojenské techniky (vozidla, plavidla a letecké prostředky) a z určených technických zařízení (tlaková, plynová, elektrická a jiná), sloužících ozbrojeným silám k plnění úkolů. My se budeme v dalším zabývat pouze druhou a zčásti třetí kategorií, jejichž výrobu zabezpečoval zbrojní průmysl v užším smyslu. Jen na okraji se budeme zmiňovat o specializovaných výzkumných pracovištích.

Na základě této kategorizace můžeme zbrojní průmysl ve vlastním, užším smyslu definovat jako tovární průmyslovou výrobu, jež se speciálně věnuje produkci vojenské výzbroje. A protože se v popisované době

2 Matthias Erzberger, *Die Rüstungsausgaben des Deutschen Reichs*, Stuttgart 1914, s. 50.

používalo k výrobě této výzbroje z velké části železo, ocel, některé další kovy a slitiny, jakož i řada chemických sloučenin, přimykají se k tomuto odvětví dosti úzce (někdy přímo v rámci jednoho a téhož vertikálně členěného zbrojního koncernu, případně bankovního společenství) rozmanité závody těžkého a strojírenského průmyslu jako železářny a oceřárny, hutní zpracování neželezných kovů, chemické závody, loděnice aj.

Už takto obecně naznačené výrobně technické, často též kapitálové a manažersko-organizační propojení zbrojní výroby s výrobou artiklů povětšinou civilního určení v témže podniku naznačuje, jak je badatelsky nesmírně obtížné a náročné tuto látku komplexně postihnout a beze zbytku vědecky zpracovat v celistvém líčení. Nejenže se badatel-historik nikdy nesetká v oficiálních statistických zdrojích a příručkách s kolonkou „zbrojní průmysl“; zkušenosti ho poučí, že musí hledat údaje o výrobě zbraní spíše v oddíle „kovoprůmysl“ nebo „strojírenský průmysl“ a musí se smířit s tím, že i tyto údaje bývají kusé a většinou neposkytují detailní rozlišení jednotlivých zbrojních výrobků. Totéž platí o statistice domácího a zahraničního obchodu se zbraněmi. Stále musíme mít také na paměti, že v praxi se nikdy nesetkáváme se „zbrojovkami“ jako se specializovanými a samostatně pracujícími podniky, máme-li na mysli soukromovlastnické podniky; erární zbrojovky tvoří výjimku. Ať už se jedná o největší dělostřeleckou zbrojovku habsburské monarchie, o *Škodovy závody* v Plzni, nebo o podobnou zbrojovku v německé říši, o Kruppovu firmu v Essenu, tyto soukromovlastnické podniky byly po pravdě řečeno svou výrobní povahou smíšenými podniky, kde zbrojní výrobky tvořily pouze (v jádře většinou) část jejich celkového výrobního sortimentu a obratu, poskytující jim též mimořádně vysoké zisky. Naproti tomu v případě erárních zbrojovek neexistuje žádný doklad o tom, že by cokoli vyráběly pro soukromý konzum a řídily se faktorem zisku.

Tady je na místě přímo vytknout, že v období, jímž se budeme v dalším výkladu blíže zabývat, zajišťovaly zbrojní výrobu dva druhy zbrojovek: státní (erární) dílny čili arzenály a soukromovlastnické podniky. Oba druhy se na první pohled odlišovaly už svým výrobním programem:

- 1) Státní zbrojní dílny tradičně sloužily armádě a námořnictvu k výrobě potřebného zbrojního a válečného vybavení, kdežto privátní zbrojovky používaly téhož strojního zařízení, zejména v době nižších zbrojních objednávek, též k výrobě tovarů civilního určení.
- 2) Druhá odlišnost spočívala v tom, že erární zbrojovky neměly právo a možnost prodávat zbraně také do ciziny, naproti tomu privátní zbrojovky se této exportní činnosti věnovaly cílevědomě a většinou bez zábran.

- 3) Třetí rozdíl mezi oběma druhy zbrojovek je spíše historický: státní arzenály jsou co do své působnosti v období novověku historicky starší výrobní jednotkou nežli soukromovlastnické zbrojní firmy. To se zdá být v tomto momentě podružné, ale v praxi vidíme, že to nabývá na významu ve vzájemných sporech a půtkách arzenálů a privátních zbrojovek o konstrukční práva a v jejich soupeření o státní zakázky. Někdy mezi nimi – většinou nařízením shora – docházelo též ke spolupráci, avšak spíše mezi nimi převládala řevnivost a nevraživost, ale spoň tomu tak bylo v hojně míře v císařském Německu a rovněž tak v habsburské monarchii.

Takový vývoj byl přirozeným důsledkem toho, že privátní továrny, jež se (zprvu doplňkově, poté většinou) ujaly výroby palných zbraní, munice, střelného prachu a stavby válečných lodí a nejnověji letadel a motorových vozidel, přerostly v pouhých několika desetiletích státním arzenálům doslova přes hlavu, a to z vícero aspektů. Byly to závody pracující s relativně velkým (vlastním a cizím) kapitálem, byly zpravidla vybaveny moderním strojním a technologickým zařízením, zaměstnávaly kvalifikovaný odborný personál (buď vysloužilé vojáky, nebo z armády přetažené důstojníky) a časem dokonce disponovaly vlastními střelnicemi a vědeckými ústavy k výzkumu a testování zbraní. Státní zbrojnice se nemohly s tempem všestranného rozvoje privátního zbrojního průmyslu a s jejich výrobní kapacitou a investiční pohotovostí vůbec měřit, a to hlavně ze čtyř důvodů:

- 1) zákony konkurence, jež v arzenálech pod státní správou víceméně neplatily, podněcovaly privátní zbrojovky vždy k nejvyšším výkonům výrobně-obchodním a technickým;
- 2) vedlejší výroba technicky stejnorodého nebo podobného civilního zboží zajišťovala privátním zbrojovkám jistou nezávislost na výkyvech státní zbrojní poptávky a zvyšovala jak racionalizaci výroby, tak její rentabilitu;
- 3) privátní zbrojovky nebyly na rozdíl od arzenálů odkázány pouze na domácí odbyt, nýbrž mohly zbraně volně vyvážet též na zahraniční trhy, což je nutilo poměřovat se tam s jinými zbrojovkami a udržovat svou výrobní kapacitu daleko nad potřebami národních branných sil;
- 4) nemálo podstatným rozdílem byl též „technice a přírodním vědám nepřátelský postoj vedoucích vojáků a absolutně nehospodárné vedení státního podniku“.³

3) Roger Heil, *Deutscher Rüstungsexport vor dem 1. Weltkrieg am Beispiel der Geschützlieferungen der Rhein-Metallwaren- und Maschinenfabrik an fremde Staaten zwischen 1890 und 1914*, Schriftliche Hausarbeit b. m., b. r. (1993), s. 18.

Výsledkem tohoto zvláštního vývoje bylo, že výrobky soukromovlastnické zbrojní branže byly svou kvalitou a technickou úrovní namnoze dokonalejší a progresivnější nežli výrobky státních arzenálů a na základě toho byly s to získat též dominantní postavení na domácím zbrojním trhu, a to jak co do hmotnosti prodáváného zbrojního materiálu, tak především (díky cenovému diktátu) co do jeho obchodní hodnoty a výkonu.

Zvláštní rysy zbrojní výroby

Výroba zbraní platila odedávna, nejvýrazněji však od širokého nástupu kapitalistické ekonomiky v 19. století, za velmi lukrativní a současně kuriózní oblast živnostenské, resp. průmyslové výroby; navíc byla vždy obestřena nejedním výrobním, obchodním a státním, při vývozu zbraní též diplomatickým tajemstvím. Z velké části si to můžeme vysvětlit tím, že se v této výrobní branži objevily velice záhy, zejména v období formování tzv. organizovaného kapitalismu od sklonku 19. století a velmi intenzivně v podmínkách válečného hospodářství 1914–18, elementy, jež se vymykaly běžnému mechanismu společenské výroby a normálním regulím rozvinuté tržní ekonomiky.

Zvláštnosti výroby a odbytu zbraní mají, jak se zdá, svůj původ jednak v samotné povaze zbrojních výrobků, jednak v odlišném utváření trhu pro tyto výrobky. Zaměřujeme-li náš výklad na zbrojní průmysl ve vlastním slova smyslu (tj. na výrobu vojenské výzbroje), je na první pohled patrné, že tato výzbroj se zhotovuje v převážné míře na objednávku, podléhá poměrně rychlému materiálnímu a technickému zaostávání a neslouží k uspokojování běžných konzumních potřeb, nýbrž má specifické poslání – povznést prestiž a moc státního aparátu uvnitř a navenek, nejúčinněji v době příprav a vedení válečných operací. V tomto ohledu představují výrobky zbrojního průmyslu v samé své podstatě mocensko-politický nástroj organizovaného násilí, který uvnitř státu ovlivňuje vztahy mezi společenskými třídami a skupinami a navenek působí na vztahy s jinými státy. Avšak hlavní zvláštností zbrojní výroby je nesporně její specifické postavení ve společenské výrobě a v procesu rozšířené reprodukce. Musíme si prostě uvědomit, že již sama jejich materiální povaha činí zbrojní výrobky neupotřebitelnými jak pro produktivní účely, tak pro individuální upotřebení. To znamená, že výroba zbraní pohlcuje jistou část společenského produktu, ale sama do společenské výroby v jádře nic nevrací. V žádném případě nepřispívá

k rozmnožení bohatství společnosti, naopak vede k mrhání penězi daňových poplatníků a přispívá ve svých účincích jen k ničení výsledků lidské práce; v konečném efektu má tedy parazitní charakter a rovná se vlastně úbytku z rozšířené reprodukce a zmaru jedné části národního důchodu.

Ještě v polovině 19. století, kdy podíl zbrojní výroby v industrializujících se zemích dosahoval odhadem nejvýše 2,5 % z celkového objemu průmyslové výroby, nemohl tento parazitní rys zbrojní výroby podstatně ovlivnit ekonomický rozvoj jednotlivých zemí ani pozměnit strukturu a proporce výroby jako celku. Avšak po roce 1870, případně 1890, v době rostoucího mezinárodního napětí a prvních imperialistických válek, v nichž se jednalo o nové přerozdělení světa, tomu bylo už jinak. Vojenská výzbroj poprvé povýšila na tržně velmi žádanou a masově vyráběnou zboží komoditu a tento vývoj vyústil za světové války 1914–18 až v militarizaci veškeré ekonomiky.

V této válečné ekonomice se do značné míry stíraly rozdíly mezi „kádrovými zbrojovkami“ a civilními podniky, jež se na žádost vlády přeorientovaly zčásti či úplně na válečnou výrobu. Tentokrát se už očividně jednalo o velmi rozsáhlou část produktů, která z reprodukčního procesu společenské výroby nenávratně mizela – zničena, rozbita, rozstřílena, proměněna v prach, ve střeptinu a železný šrot nebo potopena na dno moří.

Jako druhý výrazný rys a specifická zbrojní výroby vystupuje od nepaměti skutečnost, že jediným potenciálním kupcem, který připadá v úvahu při realizaci zbrojních výrobků na trhu, jsou fiskus a vojenské instance státu. V období formování organizovaného kapitalismu od konce 19. století to vedlo k tomu, že se proti monopolu nabídky, který se mezitím vyvinul z výlučného postavení několika málo soukromovlastnických zbrojovek, vyhranil státní monopol poptávky. Teoreticky by to mělo zmařit všechny snahy soukromých zbrojních producentů o maximalizaci zisků, skutečnost však vypadá jinak. Zdánlivě vznikl rozporný stav. Na jedné straně stav podmíněný vzájemnou nepostradatelností obou obchodních partnerů a postupem doby též jejich stále těsnějším zájmovým, personálním a institucionálním propojením, případně i jejich třídní sounáležitostí. Na druhé straně se zbrojní producenti všemi způsoby snažili o to, aby působnost státního monopolu poptávky na trhu co možná nejvíce eliminovali. Používali k tomu s úspěchem dvou prostředků. „Co musí zbrojní producent učinit k maximalizaci svého zisku, je totiž na jedné straně zachování mezinárodního obchodu se zbraněmi, aby byl jednotlivý stát tímto způsobem vůči zbrojaři vytlačen ze své monopolní pozice; ale na druhé straně musí zbrojní producent bránit

státu v dovozu zbraní, aby on – tuzemský zbrojní výrobce – mohl vůči státu zaujmout monopolní postavení.⁴ V této situaci bylo brzy jasné, že státní zákazník je pro soukromovlastnický zbrojní průmysl po mnoha stránkách tím nejideálnějším obchodním partnerem, jakého si může podnikatel přát.

(1) Stát byl už na první pohled zákazníkem neobyčejně velkého formátu, který zejména od doby velkých koloniálních výbojů a zformování expanzivního imperialismu jevil neutuchající, ba stále rostoucí potřebu rozmnožovat svou brannou moc a posilovat ji novými účinnými zbraněmi. Tuto skutečnost nejlépe potvrzoval vývoj čelných zbrojních firem v Německu a v Rakousku: Kruppova dělovka dodala v letech 1860–1912 kromě Německa svá děla 52 státům, německé armádě celkem 26 300 děl, cizím státům celkem 27 300 kusů;⁵ stejně impozantními dodávkami se mohla v letech 1869–1914, jak uvidíme dále, honosit rovněž největší rakouská puškárna ve Steyru (Štýru).

(2) Státní správa se projevovala při vyřizování sebevětší zbrojní zakázky jako klient s téměř nevyčerpatelnou platební způsobilostí. Jestliže v civilních odvětvích průmyslu uplyne někdy i dosti dlouhá doba, než dojde k odbytu jeho výrobků na trhu, „docela jiná situace existuje na zbrojním trhu, kde nejenže se produkce okamžitě odesílá odběrateli, nýbrž také se téměř v úplnosti proplácí ještě ve stadiu výroby. Takový systém zakázek a nákupu zbavuje vojensko-průmyslové koncerny skutečně beze zbytku nejsložitějšího problému každého kapitalisty – problému realizace hotové výroby.“⁶ Tato skutečnost přináší zbrojnímu průmyslu značné úspory v čase a obratu kapitálu a je jedním z faktorů, jež urychlují oběh kapitálu v této branži a umožňují enormně zvyšovat míru zisku v tomto odvětví.

(3) Výrobce zbraní získává obchodním spojením se státem též relativní, částečnou nezávislost na druhých kapitálech: na normálním trhu vystupuje jako nákupce pracovních sil a výrobních prostředků, naproti tomu není v odbytu svých výrobků na tento trh vázán a to mu poskytuje též větší stabilitu v dobách hospodářských krizí.

(4) Státní trh zbavuje výrobce zbraní značné části podnikatelského rizika: zbrojní výroba není totiž výrobou pro neznámý, nevypočitatelný a cenově rozkolísaný trh, neboť zbraně se v jádře zhotovují na pevnou

4 Otto Kimminich, *Rüstung und politische Spannung. Studien zum Problem der internationalen Sicherheit*, Gütersloh 1964, s. 110.

5 *Krupp 1812–1912. Zum 100jährigen Bestehen der Firma Krupp und der Gusstahlfabrik zu Essen*, Jena 1912, s. 224, 248, 363.

6 G. M. Kuzmin, *Vojenno-promyšlennye koncerny*, Moskva 1974, s. 174.

státní objednávku co do množství i druhu a dodávají se omezenému okruhu důvěrně známých, vysoce solventních a na cyklických krizových výkyvech v podstatě nezávislých velkoodběratelů. Tento systém odbytu poskytuje soukromovlastnickým zbrojním podnikatelům nevšední garanci, že všechno, co vyrobí, bude vzápětí najisto odebráno a ve smluvních termínech a v předem dohodnuté cenové výši také bez prodlení zapláceno.

(5) Státní zákazník taktéž zaručuje zbrojnímu podnikateli abnormálně vysoké a stabilní nadzisky, protože ceny mají na státním zbrojním trhu vcelku podružný význam. Státní správa obvykle klade při nákupech zbraní na první místo jejich množství a kvalitu, jakož i brzké dodání, takže k dosažení svého cíle nešetří na penězích. To se prakticky projevuje v tom, že většinou uděluje zakázky ve velkých sériích a vymíňuje si k nim krátké dodací lhůty – podmínky jako šité na míru velkým, organizačně a technicky nejzpůsobilejším podnikům. V tomto směru tudíž vykonává státní monopol poptávky mimořádný tlak na dosti rozsáhlou koncentraci a monopolizaci zbrojního průmyslu. – Ale ani to není všechno. Jak plyne z dalšího výkladu, stát zcela záměrně podporoval privilegované postavení zbrojního průmyslu celou řadou dalších výhodných dodacích a platebních podmínek, což vyvrcholilo za první světové války, kdy preferoval toto odvětví přidělem nedostatkových surovin a pracovních sil, subvencoval nové stavby, poskytoval bezúročné kredity a půjčky, schvaloval bilanční politiku rozsáhlých odpisů a stejně tak i zakrývání nadměrných zisků, oddaloval jejich zdanění aj.

(6) Nelze opomenout ani další význačný rys zbrojního průmyslu: obchod s vojenskou výzbrojí se obešel bez zprostředkovacího článku, jaký existoval mezi výrobcem a odběratelem na „volném“ civilním trhu v podobě velkoobchodních firem. Majíce před sebou jediného zákazníka, zbrojní podniky jednaly se státní správou bezprostředně. Jak se to konkrétně projevovalo v jejich finančním hospodaření, o tom máme výmluvné svědectví z Německa v době první světové války. Podle výroku tajného rady Opela ze stejnojmenné automobilky si velkovýrobci válečného materiálu v přímém obchodním styku s vládou automaticky přivlastňovali pětadvacetiprocentní provizi, která jinak ve volném tržním mechanismu připadala obchodním zprostředkovatelům a započítávala se do odběratelské ceny výrobků.⁷ Budeme-li považovat třicetiprocentní přírážku k výrobním nákladům za přiměřený podnikatelský zisk, znamená to, že

7 E. Fuchs, *Mein Leben*, Teil I., Leipzig 1957, s. 322.

už jen tímto způsobem dociloval zbrojní a válečný průmysl zaopatřený státními zakázkami přinejmenším o čtvrtinu vyšších zisků nežli „civilní“ průmysl, pracující pro volný trh a normální konzum, to znamená úhrnem spolu s vlastním ziskem přibližně 55 %. V realitě to často bývalo ještě více.

Výrobci vojenské výzbroje tedy výzbroj nejen vyráběli, nýbrž ji také sami odbývali na trhu. V úvahu jako nákupčí však připadaly jen státní orgány, s nimiž probíhalo obchodní jednání na různé úrovni. Není důvodu se domnívat, že průběh těchto smluvních jednání byl v habsburské dvojmonarchii zásadně jiný nežli v sousedním Německu, rozdíl mezi oběma státy byl snad jen v tom, že do jednání mezi soukromými zbrojovkami a státními institucemi v Rakousku-Uhersku přímo nezasahoval panovník. Šlo-li např. firmě Krupp v popruštěném Německu o větší objednávky dělostřeleckého materiálu, padlo zásadní rozhodnutí o hlavních smluvních bodech v přímém jednání mezi nejvyššími představiteli obou partnerů, mezi císařem nebo ministry na jedné straně a majitelem podniku, případně řediteli zbrojní firmy na druhé straně. Detailní vypracování smlouvy a formulace jednotlivých bodů byly nato svěřeny příslušnému departementu ministerstva války a manažerům firmy. Zvláštní, namnoze centrální úloha v celém obchodním jednání připadla stálým obchodním zástupcům, jež si zbrojní firmy udržovaly v hlavních městech. Berlín a Vídeň nebyly žádnou výjimkou; čelné zbrojní firmy tu ani nemusely mít své výrobní prostory, přesto tam, jako např. *Škodovy závody*, ne náhodou přemísťovaly své ředitelství. Prokuristé firmy, případně její obchodní zástupci obvykle navazovali počáteční kontakty s představiteli vlády a armády, průběžně opatrovali nezbytné informace a všemožně připravovali půdu, aby jednání byla dovedena ke zdárnému konci. Měli k tomu osobní předpoklady, odborné znalosti a také přiměřené finanční prostředky. Za zvláště vhodné zástupce pro prodej zbraní státním instancím byli považováni důstojníci ve výslužbě nebo někdejší vysocí státní úředníci, kteří dobře znali poměry a vlivné osoby na ministerstvech a na armádních či námořních nákupních místech. Spolehlivost a horlivost těchto obchodních zástupců byla předem zajištěna tím, že se finančně podíleli na každé uzavřené smlouvě se státem poskytnutím zvláštní provize, která např. u Kruppových zástupců v cizině kolísala mezi 1–3 % kupní smlouvy, což namnoze představovalo miliony korun či marek.⁸

Je ovšem známo, že zmínění zástupci firmy ve styku s vládními a vojenskými úřady v praxi vždycky nepoužívali jen přímých a bezúhonných

8 *NIK-10501*, s. 4–5. Dokumente zum Nürnberger Prozess, Sammlung im Institut für Völkerrecht, Universität Köln.